

ΒΟΥΤΙΕΣ ΣΤΗΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

ΕΛΛΗ ΔΡΟΥΛΙΑ

Εξάρχεια, 2008

Δέσμες διάσπαρτων και διάφορων παρατηρήσεων και σκέψεων παρουσιάζονται στο κείμενο αυτό. Η ματιά του άρθρου δεν είναι ούτε ιστορική ούτε ανθρωπολογική ούτε και κοινωνιολογική. Δειγματοληπτικά και χωρίς να διεκδικείται με κανένα τρόπο εξαντλητική εξέταση θίγονται ορισμένες πλευρές από το πέρασμα του φαινομένου της μετανάστευσης στην λογοτεχνία. Ένα γενικό περιδιάβασμα, ορισμένα παραδείγματα, μνείες πάνω στα ανθρώπινα που καθρεφτίζονται στην λογοτεχνία.

Το ελληνικό λεξιλόγιο προσφέρει πλήθος λέξεων με το ίδιο νόημα πάνω κάτω, με παραλλαγές, που προέρχονται από διάφορες παραστάσεις, και από διάφορες γλώσσες. Δεν είναι τυχαίο. Η πυκνή και έντονη χρήση γεννά την ανάγκη του κοινωνικού λόγου, αποτυπώνει πραγματικότητες, εκφράζει γίγνεσθαι. Όπως οι Εσκιμώοι έχουν σαράντα περίπου λέξεις για το χιόνι έτσι υπάρχουν πολλές στην δική μας γλώσσα και για την μετακίνηση ανθρώπων.

Από τον ομηρικό νόστο, την νοσταλγία των πολεμιστών για την εστία και τους ανθρώπους τους έως την σύγχρονη «παλιννόστηση» (λέξη της κρατικής ορολο-

Η Έλλη Δρούλια είναι ιστορικός και εργάζεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

γίας) από την περιοχή του Πόντου. Διασπορά, με τον νέο όρο διασπορικός, διασκόρπιση, χωρισμός εδώ και εκεί, ότι διασπείρεται, διαλύεται. Αποδημία, εικόνα συνδεδεμένη συνήθως με σμήνη πουλιών ή και αγέλες ζώων που μετακινούνται σταθερά στον ετήσιο κύκλο. Εκπατρισμός, μισεμός, ξενιτεμός και ξενιτεμένος, μετανάστευση, μεταναστεύω και μετανάστης, μετοικεσία και μέτοικος, προσφυγιά, φυγή, εκτόπιση, μετατόπιση, μετακίνηση εσωτερική και εξωτερική. Ξένος, ξεριζωμένος, αλλοδαπός, από αλλού. Ένα σωρό λέξεις που φέρουν έννοιες που διαφοροποιούνται με αποχρώσεις ανάλογα με τις περιστάσεις και τις χρονικές στιγμές. Η εικονολογία της μετανάστευσης είναι τόσο διαδεδομένη και ζωντανή που έχει εισαχθεί επίσημα και χρησιμοποιείται και στο κομμάτι των σύγχρονων τεχνολογιών. Κείμενα «μεταναστεύουν» από την μια μορφή στην άλλη, από το ένα format στο νεότερο αλλά και εμείς οι ίδιοι, όσοι δεν είμαστε «technology born», είμαστε με το ένα πόδι στο έντυπο και με το άλλο στα ψηφιακά και ακόμα προβληματιζόμαστε για το πού πάει το θέμα, θεωρούμαστε «μετανάστες» στους ηλεκτρονικούς κόσμους (www1 και www2) του διαδικτυακού ιστού.

Ο κύκλος των δημοτικών τραγουδιών που αναφέρονται στην ξενιτιά αποτελεί ιδιαίτερη κατηγορία με πλούσιο καταγεγραμμένο υλικό από διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου (ενδεικτικά τίτλοι των τραγουδιών: «Ο Ξένος», «Ο Ξενιτεμένος», «Ο Χωρισμός»). Κατέχουν ξεχωριστή σημασία και σχετίζονται με την λαϊκή αλλά και λόγια έμπνευση που αντλεί ερείσματα από την ζωή στην ξένη γη που δεν πονά τους ξένους. Ο ξενιτεμένος επιθυμεί διακαώς και ασταμάτητα να επιστρέψει στην εστία με τους οικείους του και τα αγαπημένα πρόσωπα. Ουσία της ποίησης αυτής είναι ο πόθος του γυρισμού. Ο Κ.Θ. Δημαράς στην *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* επιλέγει ως τους πιο χαρακτηριστικούς τους στίχους:

*την ξενιτιά, την αρφάνια, την πίκρα, την αγάπη,
τα τέσσερα τα ζύγιασαν, βαρύτερ' είν' τα ξένα.*

Βρίσκονται κείμενα Ελλήνων μεταναστών που καταγράφουν είτε βιωματικά είτε μυθοπλαστικά την εμπειρία στις ξένες ανά την υφήλιο χώρες που εργάστηκαν και έζησαν για σύντομο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα ή και τελικά εγκαταστάθηκαν μόνιμα. Η κατηγορία αυτών των κειμένων μπορεί να διακλαδιστεί σε δυο υποκατηγορίες. Κείμενα γραμμένα στην ελληνική γλώσσα, κατηγορία που έχει καταγραφεί και μελετηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό είτε κατά γεωγραφικές περιοχές είτε ανά συγγραφέα. Αντίστοιχες μελέτες και άρθρα έχουν βρει την θέση τους στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία,¹ προσθέτοντας την μακρά και έντονη ελληνική εμπειρία στην παγκόσμια δεξαμενή. Η δεύτερη κατηγορία αφορά κείμενα γραμμένα στην γλώσσα της χώρας υποδοχής, φιλοξενίας, εγκα-

τάστασης, τα οποία δεν νομίζω να έχουν προσελκύσει το ελληνικό ερευνητικό ενδιαφέρον.² Λιγστοί είναι οι ελληνικής καταγωγής συγγραφείς που κυκλοφορούν σε μετάφραση προς τα ελληνικά.³ Ακόμα, δεν θα μπορούσε να πει κανείς ότι αφενός έχει προκύψει κάποιο γενικότερο σχήμα και ότι έχει παρουσιαστεί συνολικότερα και αφετέρου ότι έχει γραφεί εκείνο το κορυφαίο αντιπροσωπευτικό λογοτέχνημα της ελληνικής μετανάστευσης του 20ού αιώνα (ούτε άλλωστε και του 19ου αιώνα που αποτελεί ειδική περίπτωση, καθώς η ίδρυση και η σταδιακή διεύρυνση του νέου ελληνικού κράτους δυσκολεύουν τον ορισμό της μονιμότητας και μη). Η περιοχή αυτή δεν αποτελεί αντικείμενο εξερεύνησης μα δεν μπορώ να μην μπω στον πειρασμό να παραθέσω ένα σύντομο ποίημα που πολύ με άγγιξε όταν έπεσε πάνω μου. Τίτλοφορείται «Μετανάστεψα» (σε μετάφραση από τα γερμανικά «χάνοντας» αισθητά) της μετανάστριας δεύτερης γενιάς Άννας Τάστογλου και το περιέλαβε η φωτογράφος Άννα Παπούλια στην συνθετική δουλειά της που εκτέθηκε το 2001 με τίτλο «Γράφω: Μια σειρά φωτογραφικών πορτραίτων. Ελληνίδες και Έλληνες λογοτέχνες στη Γερμανία».

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΨΑ

*από την γλώσσα μου
από τον εαυτό μου
από την πατρίδα μου.*

*χωρίς γλώσσα
χωρίς εγώ
χωρίς πατρίδα
δυσανάγνωστη.*

Άλλη κατηγορία θα μπορούσαν να αποτελέσουν λογοτεχνικά κείμενα Ελλήνων που έχουν ως θέμα τους μετανάστες στην Ελλάδα. Μιλώντας για τέτοια σύγχρονα λογοτεχνικά κείμενα αναφέρω τον Σωτήρη Δημητρίου και ιδιαίτερα το μυθιστόρημά του με τον τίτλο *Τους τα λέει ο Θεός*.⁴ Σε πρόσφατη συνέντευξή του όπου κλήθηκε να μιλήσει για τα αναγνώσματα που τον διαμόρφωσαν ξεκινά την απαρίθμηση με μια διήγηση. Δημοτικό διαβάζει στην μάνα του από το αναγνωστικό για την μάνα που περιμένει τον γιο της από τα ξένα.⁵ Η εικόνα της επιστροφή του γιου του φέρνει κλάματα.

Τον Μάιο του 2005 κυκλοφόρησε το βιβλίο *Ο δρόμος προς την Ομόνοια*.⁶ Αφορμή για την έκδοση στάθηκε το αιματηρό επεισόδιο όπου ο οπλισμένος Παντελής Καζάκος στα τέλη Οκτωβρίου του 1999 βγήκε δυο βράδια στους δρόμους της πλατείας Κουμουνδούρου και τα Εξάρχεια, με σκοπό να πυροβολήσει και να σκοτώσει

αλλοδαπούς. Πράγμα το οποίο και έκανε. Το βιβλίο γνώρισε δυο εκδόσεις των 5.000 αντιτύπων και χωριστά τυπώθηκαν 999 αριθμημένα συλλεκτικά αντίτυπα υπογεγραμμένα από τους συγγραφείς, με πανόδετο εξώφυλλο. Τα έσοδα του βιβλίου διατέθηκαν για να ανακουφίσουν τις ανάγκες των ανάπηρων και ανίκανων για εργασία πια θυμάτων Τίμοθι Αμπτούλ από την Νιγηρία και Τόμι Κόφι Μάρκους από την Γκάνα.

Πρωτοβουλία του ευαισθητοποιημένου από την Χριστίνα Ζιάκκα, Σταύρου Κασσιώτη στο βιβλίο κλήθηκαν να συμμετάσχουν με σχετικά κείμενα συγγραφείς και δημοσιογράφοι. Προτάσσονται συνεντεύξεις των επιζώντων Τόμι Κόφι Μάρκους και Τίμοθι Αμπτούλ στον Σταύρο Θεοδωράκη, ακολουθούν μέρη της κατάθεσης του Π. Καζάκου ασχολίαστα. Περιλαμβάνονται ποιήματα και αποσπάσματα σταχυολογημένα και αναδημοσιευμένα από παλαιότερες εκδόσεις ποικίλης θεματολογίας: Έλληνες στην Γερμανία του 1960, Κούρδοι σε τράνζιτ στην Πάτρα τον 20ό, πρόσφυγες μεταπολεμικά στην Ουγγαρία, ποδόσφαιρο στο Πεδίο του Άρεως Ελληνόπουλα-Αλβανόπουλα, Χριστούγεννα μακριά από την εστία, ιστορία ξεριζωμένης Ουκρανής, παραλειπόμενα δύο ντοκιμαντέρ του Στ. Κούλογλου, εικόνα καθημερινότητας η διαμάχη για μια πολύτιμη θέση στάθμευσης, Αλβανοί στην Ελλάδα, μειονοτικοί Αφροαμερικανοί στις ΗΠΑ, και στην Θεσσαλονίκη πυροβολισμοί, βίοι παράλληλοι Αλβανοί στην Ομόνοια-Έλληνες στην Κολονία, για τι γυναίκες που βοηθούν άλλες γυναίκες στο σπίτι, για τον Τομ τον Ιρλανδό στην Πλάκα, όταν πεθαίνει ένας Πακιστανός στην Ελλάδα, ο χιλιαστής. Οι συγγραφείς επώνυμοι, γνωστοί στους κύκλους των γραμμάτων Αθηνών και Θεσσαλονίκης, ορισμένοι έχουν διασχίσει και τα σύνορα της Ελλάδας (Βασίλης Βασιλικός, Νίκος Παπανδρέου).

Από τα είκοσι κείμενα τα οκτώ δημοσιεύονται στον τόμο για πρώτη φορά. Τα άλλα είναι διάσπαρτα δημοσιευμένα διηγήματα και ποιήματα από το 1963 έως το 2005. Έχουν τυπωθεί αρκετά νωρίτερα από το περιστατικό και δεν συνδέονται άμεσα, όμως μαρτυρούν μια ευαισθητοποίηση απέναντι στο φαινόμενο της μετανάστευσης. Τα παλαιότερα των περασμένων δεκαετιών αναφέρονται σε Έλληνες μετανάστες και πρόσφυγες.⁷ Σιγά σιγά εμφανίζονται στο προσκήνιο και εικόνες της Ελλάδας της υποδοχής Άλλων σε ελληνικό έδαφος (Κούρδοι, Αλβανοί, Ουκρανή, Ρώσοι, Πακιστανοί).

Εννιά χρόνια αργότερα, στις 22 Δεκεμβρίου 2008, αντίστοιχης αλλά συγκεκριμένα στοχευμένης και ιδιότυπης βίας, όπως ήταν η επίθεση με καυστικό οξύ, επεισόδιο με πρωταγωνίστρια την μετανάστρια από την Βουλγαρία (εκεί ιστορικός, εδώ καθαρίστρια) Κωνσταντίνα Κούνεβα, συσπείρωσε και δεν έμεινε παροδικά στις παρυφές της ενημέρωσης. Υπήρξε εντέλει συνεχής παρακολούθη-

ση του θέματος από τα έντυπα μέσα ενημέρωσης, την τηλεόραση και το διαδίκτυο. Και «γέννησε» τον μακρύ, ρέοντα μονόλογο της καθαρίστριας Ρούσκας Ρούσεβα από τον Μισέλ Φάις. Τίτλος του *Το Κίτρινο σκυλί* και παρουσιάστηκε σε δώδεκα παραστάσεις στην σκηνή «Από Μηχανής Θέατρο» τον Μάιο και τον Ιούνιο του 2009.⁸ Ο μονόλογος αυτός που δίνει και σκηνικές οδηγίες, κυκλοφόρησε σε έντυπη μορφή.⁹ Ο συγγραφέας εμπνέεται από το πραγματικό περιστατικό και αναπλάθει αυτήν την δραματική περίπτωση αλλά συμπεριλαμβάνει και εκδοχές παρόμοιων ιστοριών. Εισχωρεί στον ψυχισμό της Άλλης και προσφέρει φωνή. Η φωνή της Ρούσκας Ρούσεβα είναι εσωτερική και δυνατή, γεμάτη σκέψεις, περιγραφικές και κριτικές, για την κατάσταση που βιώνει, για τους ανθρώπους που την περιστοιχίζουν, κοντινούς και αγαπημένους, μακρινούς και αδιάφορους. Βαθύτερο αίτημά της τελικά «Η αγάπη [που] ανταλλάσσεται μόνο με αγάπη».¹⁰

Εκεί που προσαράζουν οι ξένοι, οι αλλοδαποί μετανάστες εκεί είναι φυσικό να γεννιούνται και οι πιο έντονες αντιδράσεις, τα πιο έντονα αισθήματα των εγκατεστημένων κατοίκων. Αισθήματα που δεν είναι σταθερά. Αισθήματα που κυμαίνονται, μεταστρέφονται και προβληματίζουν τις τοπικές κοινωνίες. Αποτύπωση υπάρχει στο αφιέρωμα του σαμιώτικου περιοδικού *απόπλους* τον Φεβρουάριο του 2006.¹¹ Το «Ημερολόγιο Καταστρώματος», το σημείωμα της Συντακτική Επιτροπής του περιοδικού, εξηγεί το ενδιαφέρον για το μεταναστευτικό. Το συνδέει άμεσα με την Δημοκρατία και τις δημοκρατικές διεργασίες. Περιγράφει την ξενοφοβία και την έλλειψη ανοχής και κατανόησης ως απαρχή του αυταρχισμού. Παρατηρεί ότι η ελληνική κοινωνία δηλώνει κατά κάποιον τρόπο υποτέλεια στο βορειοευρωπαϊκό μοντέλο διαβίωσης και φέρεται υποκριτικά απέναντι στα αλβανικά εργατικά χέρια και φτηνά κινέζικα προϊόντα.

Η ύλη του περιοδικού ποικίλλει. Εξερευνά διάφορες περιπτώσεις και διαβαθμίσεις «άλλων», βλέπει το ζήτημα των ξένων του μεθοριακού νησιού από διάφορες οπτικές και με διάφορες προσεγγίσεις. Συνεντεύξεις, καταγραφές, αποσπάσματα επιστολών, μαρτυρίες, άρθρα, διηγήματα, στοιχεία διδακτικών παρεμβάσεων με αντίστοιχη βιβλιογραφία, μελέτη για την συνύπαρξη πολιτισμών στους ελληνιστικούς χρόνους, Σαμιώτες σε προσφυγικές περιστάσεις, παρουσιάσεις ταξιδιωτικών βιβλίων, τα αποτελέσματα ποσοτικής έρευνας σε μαθητές ΤΕΕ με κέντρο βάρους την πολυπολιτισμικότητα, φωτογραφίες, αποσπάσματα δημοτικών τραγουδιών ιταλικών (και ταραντέλες), αλβανικών, ελληνικών, στίχοι γνωστών ποιητών, ένα αλυσιδωτό παιχνίδι εναλλαγών μεταξύ της ελληνικής εμπειρίας στα ξένα που στην συνέχεια δίνει τον λόγο στο πλήθος των σύγχρονων μεταναστών, οικονομικών ή ό,τι άλλο,

ανδρών, γυναικών, νέων και παιδιών. Από όλα κρατώ για την περίπτωση, αν και όλα τα υλικά έχουν μεγάλο ενδιαφέρον γιατί είναι πρωτοπρόσωπες απόψεις εμπειρίες, τα λογοτεχνικά. Μα τα όρια μεταξύ αφηγήματος, διηγήματος, βιωματικού λόγου, είναι δυσδιάκριτα, καθώς όλα είναι γραμμένα με κεραίες τεταμένες, με λόγο προσεγμένο και συναίσθημα. Είναι διήγημα, ημερολογιακή καταγραφή, συνέντευξη, λίγο από όλα, το «Κορίτσι Ξένο, Ξενιτεμένο» της Έλσα Χίου.¹² Ο τίτλος του παραλλαγή που παραπέμπει στην αρχή της στροφής του Γιαννιώτη ποιητή Ιωάννη Βηλαρά (1777-1823) «Πουλάκι Ξένο/Ξενιτεμένο...».¹³ Πουλάκι η «όμορφη, με φεγγαρίσιο πρόσωπο» Βαλεντίνα από την Κορυτσά, που έχει για άντρα της τον Γιούλη, που πέρασαν πολλά, που δουλεύουν όλες τις δουλειές, που κάνουν όνειρα, που ιστορούν και η Έλσα Χίου γράφει και απομαγνητοφωνεί.

Το άλλο λογοτέχνημα του αφιερωματικού τεύχους τιτλοφορείται «Αποξένωση» της Νίτσας Κιάσσου.¹⁴ Πρόκειται για την ιστορία μιας μάνας που περιμένει την επιστροφή του γιού της μετά από τριάντα χρόνια. Ξεδιπλώνεται η ξεχωριστή ζωή των δυο, μάνας και γιου, οι σκέψεις απολογισμού των διαδρομών τους, οι μνήμες, οι φόβοι της επανασυνάντησης, καθώς όπως συλλογίζεται η μάνα «Ξενιτεμένοι ο ένας από τον άλλον. Τι σημασία έχει αν απόμεινα εγώ στην πατρίδα;». Τελικά η συνάντηση είναι επίπεδη, γεμάτη αμηχανίες, έχει επέλθει η αποξένωση (όπως μας προετοιμάζει ο τίτλος). Το διήγημα ανακαλεί ένα άλλο της σχολικής περιόδου με την μάνα του γενίτσαρου και εκεί η απομάκρυνση, η σημασία των δεσμών αίματος έχουν υποβαθμιστεί και εντέλει εξαφανιστεί.

Ο σαμιώτικος *απόπλους* θεωρώντας την μετανάστευση φαινόμενο ιστορικό δεν κάνει διακρίσεις στα πρόσωπα των μεταναστών, Ελλήνων, Σαμιωτών, εκείνων που ήρθαν από τα Βαλκάνια, που έρχονται από τα περάσματα της Ανατολής στα θαλάσσια στενά. Επιπρόσθετα με το αφιέρωμα φροντίζει συστηματικά να ανασύρει μνήμες και να αναδεικνύει το θέμα της μετανάστευσης. Πρόσφατο δείγμα η έκδοση το 2009 του βιβλίου του Στρατή Βακρά με τίτλο *Προσφυγικό ταξίδι*. Μια αυτοβιογραφική περιπέτειώδης διήγηση συνεχών μετακινήσεων που οφείλονται στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: από την Σάμο, στην Μέση Ανατολή, την Αφρική με τελική εγκατάσταση στην Αυστραλία. Ο Βακράς με την μικροϊστορία του διεκδικεί μια συλλογικότητα στην εμπειρία αλλά και συγχρόνως την μοναδικότητα «... δεν αφορούν αποκλειστικά και μόνον το πρόσωπό μου... αφορούν την μεγάλη πλειοψηφία των Σαμιών προσφύγων... η δική του διαδρομή έτυχε να έχει πτυχές και βιώματα μοναδικά και τόσο διαφορετικά από τα κοινά των υπολοίπων ...» (σ. 8-9).

Με αφιέρωμα στην «μετανάστευση και μετανάστες» είχε προηγηθεί και το περιοδικό *η λέξη* το 2005.¹⁵ Μικρά

κείμενα, λογοτεχνικά μετουσιωμένα, κυρίως για Έλληνες στα ξένα γραμμένα από Έλληνες είτε αυτοβιογραφικά είτε αφηγηματικά, ένα αναφέρεται και στα τραγούδια των μεταναστών.

Κείμενα μεταναστών στην Ελλάδα γραμμένα και δημοσιευμένα στα ελληνικά μιλούν απευθείας για την μεταναστευτική εμπειρία σε πρώτο πρόσωπο χωρίς ενδιάμεση γλώσσα, χωρίς να χρειάζεται μετάφραση από και προς. Τέτοιο είναι και το βιβλίο του Γκαζμέντ Καπλάνι, *Μικρό ημερολόγιο συνόρων*.¹⁶ Ο Καπλάνι γεννημένος το 1967 στην Αλβανία διάβηκε τα σύνορα για πρώτη φορά το 1991, έχει μιλήσει πολλές φορές στην ελληνική τηλεόραση και αρθρογραφεί στην εφημερίδα *Τα Νέα*. Η μαρτυρία του, γραμμένη στα ελληνικά, μιλάει στην ντόπια γλώσσα για όλα όσα συνέβησαν στην διαδρομή από εκεί έως εδώ και την εδώ εγκατάσταση και επιβίωση, χωρίς ενδιάμεσο. Αποσιωπώντας, φαντάζομαι, πολλά και μάλλον τα πιο δύσκολα και σκληρά. Έχει περάσει το «αόρατο σύνορο της γλώσσας», όπως γράφει και ο ίδιος.¹⁷ Βιβλίο γραμμένο σε διάλογο με τον εαυτό του, εναλλάσσονται κεφάλαια αριθμημένα και στοιχειοθετημένα με πλάγια γραμματοσειρά, η φωνή της προσωπικής εμπειρίας του συγγραφέα και κεφάλαια με τίτλους και γράμματα όρθια, τα γενικά κοινά περί του μετανάστη, εκείνα που τους δένουν όλους σε ίδια και παρόμοια βήματα, το ατομικό και το συλλογικό.

Πώς αντιμετωπίζουν την επιλογή της μετανάστευσης, ρωτά ο Καπλάνι. Άλλοι, οι περισσότεροι, τα διαγράφουν όλα και λησμονούν για να φτιάξουν νέους εαυτούς, νέες ταυτότητες, νέες ζωές, μια «στρατηγική επιβίωσης».¹⁸ Άλλοι ανακατασκευάζουν τις εμπειρίες παραμορφώνοντάς τις. Άλλοι, αντίθετα, την φυλάνε και κρεμιούνται πάνω στην μνήμη τους, φτιάχνουν ένα «εξιδανικευμένο παρελθόν». Για κάποιους η μνήμη «Είναι κομμάτι ενός εαυτού που αλλάζει συνέχεια. Είναι το εφελτήριο που βοηθά το μέτοικο να ζήσει την αλλαγή με περισσότερη ειλικρίνεια και εντιμότητα και, εάν γίνεται και με περισσότερη σοφία.»¹⁹ Για όλους η κάθε είδους και μορφής καταγεγραμμένη εμπειρία μετανάστευσης, στο χαρτί, σε ήχο ή και εικόνα, είναι πολύτιμη. Καταγράφει, χαρτογραφεί, προσφέρει υλικό της δυνατής, γνωστής από τα παλιά μα και ακόμα παρούσας, ανθρώπινης περιπέτειας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Βλ. Venetia Balta, *Problèmes d'identité dans la prose grecque contemporaine de la migration*, L'Harmattan, 1998, Dimitris Tziouas ed., *Greek Diaspora and Migration since 1700 : Society, Politics and Culture*, Ashgate, 2009
- 2 Ως παράδειγμα από την ευρωπαϊκή σκηνή μπορεί να αναφερθεί το αυτοβιογραφικό αφήγημα της Ουγγαρέζας Agota Kristof που έφτασε στην Ελβετία το 1956, δούλεψε σε εργοστάσια, έμαθε γαλλικά και έγραψε στα γαλλικά από το 1987 έως σήμερα πέντε βιβλία που έχουν μεταφραστεί σε πάμπολλες γλώσσες.

- σες, με τον εύγλωττο τίτλο *Η Αναλφάβητη* (εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2008).
- 3 Οι Vassilis Alexakis και Jeffrey Eugenides αποτελούν δυο ενδεικτικά παράδειγματα.
 - 4 Σωτήρης Δημητρίου, *Τους τα λέει ο Θεός*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.
 - 5 Πρόκειται για διήγημα του Χρήστου Χρηστοβασίλη από τα *Διηγήματα της ξενητιάς* που αναφέρει πιο κάτω στην ίδια συνέντευξη.
 - 6 Σταύρος Κασιώτης, επιμ., *Ο δρόμος για την Ομόνοια*, εκδ. β΄, Αθήνα, εκδόσεις καστανιώτη, 2005.
 - 7 Του Ντίνου Χριστιανόπουλου αναφέρεται στο ζήτημα του θρησκευτικά μειονοτικού.
 - 8 Σε σκηνοθεσία Λίλλυς Μελεμέ και στον ρόλο της Ρούσκας Ρούσεβα την Αλεξία Καλτσίκη.
 - 9 Μισέλ Φάις, *Το κίτρινο σκυλί*, μονόλογος, εκδόσεις Πατάκη, Μάιος 2009, 77 σ.
 - 10 Karl Marx
 - 11 απόπλους σαμιακών γραμμάτων και τεχνών περιήγηση, τχ. 35-36, Φεβρουάριο 2006, 487 σ.
 - 12 Έλσα Χίου, «Κορίτσι ξένο ξενιτεμένο», απόπλους, τχ. 35-36, (Φεβρουάριος 2006), 293-296.
 - 13 Ποίημα με τίτλο «Πουλάκι» στο Ιωάννης Βηλαράς, *Ρωμείκη γλώσσα*, 1814.
 - 14 Νίτσα Κιάσσου, «Αποξένωση», απόπλους, τχ. 35-36, (Φεβρουάριος 2006), 311-324.
 - 15 *Η λέξη*, τχ. 184, Απρίλιος-Ιούνιος 2005.
 - 16 Γκαζμέντ Καπλάνι, *Μικρό ημερολόγιο συνόρων*, εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2006.
 - 17 Γκ. Καπλάνι, *ό.π.*, σ. 96.
 - 18 Γκ. Καπλάνι, «Η μνήμη του μέτοικου», *ό.π.*, σ. 167-169.
 - 19 Γκ. Καπλάνι, *ό.π.*, σ. 168-169.

